

СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

Микола ДУБІНКА (Кіровоград)

Постановка проблеми. В умовах оновлення суспільства, створення національної системи освіти, реформування вищої освіти в Україні, особливого значення набуває проблема професійного самовизначення фахівця. Співвідносні соціально-економічні перетворення, що відбуваються в країні, ставлять нові вимоги до якості професійної підготовки майбутніх фахівців, до рівня розвитку їхньої готовності щодо виконання професійних завдань, до змісту професійної освіти, що в свою чергу зумовлює необхідність розробки теоретичних і методичних основ формування самостійної, ініціативної, творчо організованої особистості, яка здатна професійно самовизначитися. Саме цим і окреслюється актуальність зазначеної проблеми.

Аналіз актуальних досліджень. У цілому ж теоретична концепція технології самовизначення ґрунтується на досягненнях педагогічних концепцій організації суб'єктної активності особи в процесі виховання, навчання і соціалізації (Т.Ф. Алексєєнко, О.І. Баришева, В.Є. Кавецький, О.В. Капустіна, І.С. Кон, М.І. Мельникова, А.В. Мудрик, А.І. Півнів, Ю.М. Орлов, Т.А. Осипова, М.І. Рожков, Л.І. Рувінський, Г.С. Селевко та ін.).

Аналіз науково-методичної літератури (Т.А. Араканцева, О.М. Гріньова, Г.П. Ніков, М.Р. Парамонов, Н.С. Пряхніков, В.Ф. Сафін, Т.В. Снегирьова, О.П. Щотка, Б.А. Щербатюк та

ін.) свідчить, що першочерговими є завдання, які пов'язані з ефективним самовизначенням людини в різних видах життєдіяльності.

При цьому **метою статті** є розкрити основні засади професійного самовизначення студентів у процесі їх фахової підготовки, а також обґрунтувати специфічні властивості зазначеної характеристики в контексті професійного становлення майбутнього фахівця.

Виклад основного матеріалу. Не є дивним, що, незважаючи на активні дослідження та аналіз питання самовизначення людини у процесі професійного становлення в сучасній науковій літературі, досить чіткого та однозначного тлумачення цього поняття немає, не знайдено також і єдиного підходу до розуміння сутності, засобів, структури, критеріїв, механізмів процесу. Авторитетні науковці (Н.С. Пряхніков, В.Ф. Сафін, Г.П. Ніков та ін.) пояснюють такий стан речей складністю, багатогранністю феномена самовизначення. Це, на їх думку, уможливорює різні рівні розв'язання проблеми (інтуїтивний, раціональний), виокремлення різних аспектів аналізу феномена самовизначення (філософський, соціологічний, соціально-психологічний, психолого-педагогічний).

Для подальшого розкриття сутності окресленої дефініції, звернемося до неоціненого досвіду ряду науковців. Так, Е.Ф. Зеєр у своїх роботах стверджує: «... перед

особистістю постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого ставлення до професії, іноді аналізу і рефлексії власних професійних досягнень, прийняття рішення про вибір професії або її зміну, уточнення або корекцію кар'єри, вирішення інших професійно обумовлених питань. Увесь цей комплекс проблем пояснюють поняттям – професійне самовизначення» [2].

У зв'язку з тим, що у процесі професійної діяльності людини відкриваються все нові сторони, відбуваються певні зміни, що потребують осмислення, тому все частіше самовизначення розглядається як невід'ємний компонент професійного становлення особистості. Основні принципи розуміння проблеми професійного становлення є своєрідним теоретичним фундаментом аналізу динаміки самовизначення фахівця [6, с. 53]. Адже основними змістовними характеристиками, як зазначають Т.В. Кудрявцев, Л.М. Мітіна, Н.С. Пряжников, професійного становлення фахівця є розвиток саморозуміння, Я-концепції професіонала, самовизначення [4, с. 162].

У цілому ж можемо стверджувати, що професійне самовизначення – це не одномоментний акт, а процес, що складається з ряду етапів, тривалість яких залежить від зовнішніх умов та індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії [1].

Для нас також досить важливим є науковий доробок Н.С. Пряжникова, який істотно збагатив теорію й практику професійного самовизначення. Постійно підкреслюючи нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини в інших важливих сферах життя, він відзначає: «суттю професійного самовизначення є самостійне і усвідомлене знаходження значень обраної або вже виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також знаходження значення в самому процесі самовизначення» [8, с. 64].

Ми враховуємо позицію Е.А. Клімова, який розглядає професійне самовизначення «... як важливий прояв психічного розвитку, формування себе як повноцінного учасника спільноти, «деталлю» чогось корисного, об'єднання професіоналів». Навіть у системі вузівського навчання необхідно пам'ятати його вислів, що вибір професії, удаваний легким, насправді здійснюється за формулою «мій плюс все попереднє життя». Аналізуючи міркування Е.А. Клімова, можна зробити висновки, що професійне самовизначення здійснюється впродовж усього професійного життя і не зводиться до одномоментного акту вибору професії, не закінчується завершенням професійної підготовки за обраною

спеціальністю. Науковець стверджує, що професійне самовизначення не є простим «самообмеженням» або добровільним входженням у професійну обмеженість: це завжди активний пошук можливостей для власного професійного розвитку [3, с. 40]. Цінними у цьому контексті є праці В.Ф. Сафіна, де автором зроблено ґрунтовний теоретичний аналіз процесуального аспекту самовизначення особистості у його відношенні до розвитку самосвідомості, процесу вибору і визначення життєвої мети.

Аналіз літератури з психології професійного самовизначення дає підстави віднести досліджуваний феномен професійного самовизначення до реально-практичної структури діяльності людини, компонентами якого є: 1) ситуативний компонент – своєрідне поєднання внутрішніх факторів професійного самовизначення і зовнішніх умов; 2) мотиваційний компонент – властиве людині первинне усвідомлення збуджуючого «хочу» і спонукального «вимагають»; 3) діяльнісний компонент – мається на увазі увесь комплекс реально-практичних дій людини в умовах ринку, спрямованих на прийняття рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення; 4) післядієвий компонент діяльності – комплекс пізнавально-перетворюючих дій, спрямованих на вторинне, постдієве усвідомлення здійснених поведінкових дій, на усвідомлення результатів діяльності, на оцінювання, осмислення їх тощо [9].

У цілому ж, професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає: 1) самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста; 2) усвідомлення своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей; 3) саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети.

Як результат можемо стверджувати, що професійне самовизначення – це багатомірний процес, який можна розглядати з різних точок зору:

- як серію задач, які суспільство ставить перед особистістю, що формується, і які власне особистість має вирішити за певний період часу;

- як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми бажаннями та нахилами, з однієї сторони, і потребами суспільства – з іншої;

- як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що професійне самовизначення – це процес становлення як фахівця та його соціалізація, у процесі яких майбутній спеціаліст набуває готовності до самостійної, творчої професійної діяльності на основі усвідомлення і суб'єктивного співвіднесення суспільних вимог з власними потенційними та наявними здібностями, комплексом внутрішніх умов, та, разом з цим, набуває здатності до самостійного прийняття рішень відносно важливих професійних цілей, які мають сенс як для самого суб'єкту, так і для суспільства.

Проаналізувавши ряд психолого-педагогічних джерел з окресленої проблеми, можемо сформулювати ряд завдань професійного самовизначення: 1) сформувати установку на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення; 2) забезпечити самопізнання та сформувати «образ-Я» як суб'єкта майбутньої професійної діяльності; 3) сформувати вміння зіставляти «образ-Я» з вимогами професії до особистості та потребами ринку праці, створювати на цій основі професійний план і перевіряти його; 4) сформувати вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи їх спорідненість за психологічними ознаками та схожістю вимог до людини; 5) створювати умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; 6) забезпечити розвиток професійно важливих якостей; 7) сформувати мотивацію та психологічну готовність до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність; 8) виховувати загальнолюдські та загальнопрофесійні якості, потреби особистості.

Досліджуючи специфіку окресленої проблеми, зазначаємо, що самовизначення є процесом і результатом усвідомленого вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самореалізації у конкретних життєвих обставинах. Найважливішими характеристиками самовизначення фахівця є активність, здатність до самостійного вибору, належний рівень відповідальності. При цьому процес самовизначення передбачає пошук значимої для себе та схваленої іншими позиції суб'єктності. Він характеризується: 1) особистісною рефлексією (пошуком відповіді на запитання «Хто я?», виокремленням себе по відношенню до соціального; переживаннями; усвідомленням права на самооцінку, можливістю бути собою); 2) добудовою власної ідентичності по відношенню до інших людей, у першу чергу значимих; 3) випробуванням себе і своїх можливостей, удосконаленням умінь та навичок, необхідних у діяльності;

4) вибірковістю ставлень до дійсності, а також їх моделюванням та відтворенням у різних видах творчої самореалізації.

Самовизначення в контексті професійного становлення за переконаннями П.Г. Щедровицького, Александро Жозефіна, Л.М. Карнозової передбачає наявність трьох складових: процесу, суб'єкта та меж, відносно яких воно і відбувається. При цьому варто наголосити, що межі «просторів», в яких визначається людина, є неоднозначно заданими, власне, через що і стає можливим самовизначення [10, с. 77]. Сенс самовизначення при цьому розуміється як готовність особистості до дій, одночасно пов'язаних зі змістом ситуації та особистісними орієнтаціями. Це здібність людини будувати себе саму, свою індивідуальну історію, вміння переосмислювати власну сутність. Принциповим є розуміння самовизначення як перманентного процесу, який має специфічну природу і потребує спеціального формування на всіх етапах професіоналізації. Умовою успішного самовизначення є вихід за межі наявної ситуації, що забезпечується рефлексивними здатностями людини. Ситуація, якщо вона виступає для особистості у суб'єктивному плані, детермінує її самовизначення. Головним механізмом є об'єктивація-суб'єктивація ситуації та акт її особистісної проблематизації. Особистісна проблематизація розглядається як найбільш дієвий засіб для самоорганізації та самовизначення особистості. Вона ставить людину в ситуацію невизначеності, нетиповості, вимагає перегляду своїх можливостей і здібностей.

На шляху свого самовизначення фахівець в тій чи іншій мірі виявляє свою діяльність через такі її аспекти: нормативний (сукупність тих вимог, які висуваються до особистості суспільством взагалі чи колективом зокрема: а) фізична, інтелектуальна, моральна готовність до виробничої праці; б) готовність до виконання обов'язків; в) готовність до згуртування колективу, його підтримка і розвиток); реальний (матеріальний або духовний внесок, який був зроблений для педагогічного колективу чи суспільства взагалі: а) особистий фактичний внесок, який особистість робить для колективу, та визнання його цінності; б) підтримка та позитивна оцінка активності, самостійності особистості в діяльності та спілкуванні в рамках моральних норм суспільства); психологічний (усвідомлення, співвіднесення вимог особистості і вимог оточуючих: а) загальна спрямованість на співпрацю; б) уміння підкоряти власні бажання на користь колективу).

Аналізуючи процес професійного становлення фахівця, ми підтримуємо положення про творчу й інтегративну сутність педагогічної діяльності, про смислову природу буття людини у світі, діалогізм між людиною і професійним середовищем, цілісність та активність особистості. Професійне становлення фахівця в такому контексті розглядається як одна з форм розвитку особистості, багатоаспектний, багаторівневий та складно детермінований процес, в якому можна виокремити різні сторони і рівні. Зовнішня сторона професійного становлення виявляється в об'єктивних характеристиках управлінської діяльності, в соціальній ситуації професіоналізації, у продуктивності особистості щодо реалізації покладених обов'язків. Внутрішня, суб'єктивна сторона може бути розглянута в таких аспектах: змістовно-структурний (необхідні знання, вміння, навички, психічні якості, професійні цінності, смисли, позиції тощо); біографічний (динаміка професійного розвитку впродовж життя); продуктивно-результативний (певні рівні професіоналізму, внутрішні та зовнішні надбання).

Відповідно до стадій професійного становлення (а саме: 1) виникнення і формування професійних намірів і первинне орієнтування в різних сферах праці (старший шкільний вік); 2) професійне навчання як освоєння обраної професії; 3) професійна адаптація, що характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності і включенням в систему виробничих і соціальних відносин; 4) самореалізація в праці (часткова або повна) – виконання тих очікувань, які пов'язані з професійною працею), кожна з яких характеризується власними завданнями розвитку, виокремлюються етапи професійного самовизначення фахівця [5, с. 25-27].

На етапі формування професійних намірів істотний вплив на динаміку професійного самовизначення особистості має збалансованість чинників, серед яких: життєві перспективи, що реалізовані в уявленнях про майбутні професійні досягнення, минулий досвід особистості, рівень розвитку її спеціальних здібностей, об'єктивні потреби у різних видах праці, зміст освіти, престижність професії чи спеціальності, рівень первинного орієнтування у різних сферах професійної діяльності тощо. Деякі з них продовжують впливати на професійне самовизначення особистості і на наступних етапах її професійного становлення [6, с. 55-56].

Наступні етапи професійного самовизначення, що за Т.В. Кудрявцевим, Н.С. Пряжниковим збігаються у часі з відповідними етапами професійного

становлення, полягають у формуванні в особистості ставлення до себе як до суб'єкта власної професійної діяльності. Саме ці етапи є найбільш важливими як з точки зору основних механізмів і динаміки професійного самовизначення, так і з погляду педагогічного впливу на подальшу долю особистості. Зокрема, у процесі фахового навчання співвідношення у системі «людина – професія», яке раніше визначалось лише уявленнями суб'єкта щодо обраної професії, починає опосередковуватися його участю в спеціально організованій діяльності з досить високим рівнем наближення до реальної професійної діяльності. З іншої сторони, ця участь сприяє формуванню операційної основи професійного самовизначення, тобто системи професійних знань, умінь, навичок, елементів професійного мислення і пам'яті. Розвиток операційної основи професійного самовизначення разом з мотиваційною обумовлює якісні зміни в структурі самосвідомості особистості [6, с. 54]. У цілому ж дослідження, проведені Т.В. Кудрявцевим та В.Ю. Шегуровою, засвідчили, що професійне самовизначення – це невід'ємний та істотний компонент професійного становлення особистості в період фахової підготовки [6, с. 53].

Розробляючи цю ідею у подальшому, Н.С. Пряжников та Е.Ю. Пряжникова виділяють п'ять рівнів професійного самовизначення, які співвідносяться з етапами професійного становлення: формування професійної готовності до самовизначення; конкретний професійний вибір; освоєння професії та уточнення спеціальності в процесі навчання; самостійне вдосконалення та перепідготовка в процесі роботи та освоєння суміжних та нових спеціальностей. На погляд авторів, професіонал зберігає можливість реалізації на різних рівнях самовизначення водночас [7, с. 47-49].

Висновки. Узагальнюючи вищезазначене, констатуємо, що професійне самовизначення виступає провідною формою активності професіонала на певному рівні професіоналізації, стає властивістю його особистості. Провідні цінності суб'єкта педагогічної діяльності починають виконувати функцію кінцевих засад вибору тих предметів, засобів і способів, які утворюють цілісну діяльність, тому саморозвиток людини стимулює перетворення професійної діяльності, що у свою чергу є однією зі спонукальних сил розвитку особистості, її подальшого самовизначення у професійному плані.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Головаха Г.И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи / Г.И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 424 с.

2. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – Учебное пособие. – Екатеринбург, 1997.

3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов н/Д.: Феникс. – 1996. – 391 с.

4. Кондаков И.М., Сухарев А.В. Методические основания зарубежных теорий профессионального развития / И.М. Кондаков, А.В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 158–164.

5. Кудрявцев Т.В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы / Т.В. Кудрявцев // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 20-30.

6. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–59.

7. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М.:

Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: «МОДЭК», 1996. – 256 с.

8. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Н.С. Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 64.

9. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности: Учебное пособие / Свердловский институт / В.Ф. Сафин. – Свердловск, 1986. – 142 с.

10. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования / П.Г. Щедровицкий. – М., 1993. – 126 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дубінка Микола Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: самовизначення особистості майбутнього педагога; педагогіка вищої школи; вивчення педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського.